

Etymologian harhapoluilta

Ridan, nakin ja pyynnän historiaa

Hahmotellessaan sanahistoriallisin keinoin yleiskuvaa suomalais-ugrilaisen kantas-
kansan kulttuurimuodosta E. N. SETÄLÄ kirjoitti v. 1917 Maailmanhistorian II
osassa (s. 485) mm.: »Eräät satimien ja ansojen nimet palautuvat suomalais-ugrilai-
seen aikaan (niin esim. *nakki* 'eräänlainen sadin', mahd. *rita*, joka voisi olla vieläkin
vanhempi, sekä *pyynnä* 'eräs ansalaite').» Täsmälleen samat sanat hän toisti v. 1926
Suomen suku -teoksen I osassa (s. 131). Vuosikymmeniä ovat suomalais-ugrilaisen
kieli- ja kansatieteen käsikirjat olleet enimmäkseen Setälän kannalla näiden pyydyk-
sennimien kunnioitettavan iän suhteen, kunnes vasta aivan viime aikoina on alkanut
ilmestyä kysymysmerkkejä tuon tutun sanakolmikron etymologioihin.

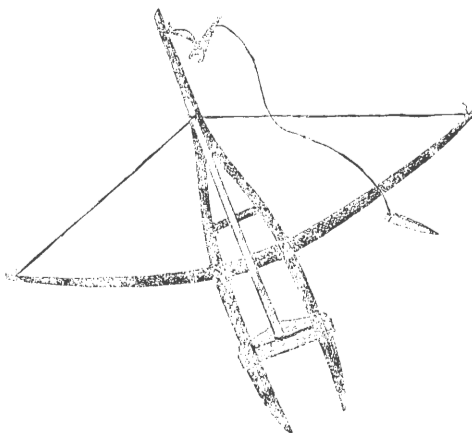
V. 1912 YRJÖ WICHMANN osoitti Suomen Museon 2. numerossa *ridan* suomalais-
permiläiseksi kulttuurisanaksi, ja tähän käsitykseen voidaan yhä yhtyä. (Eri asia on,
oliko suomalais-permiläinen **rita* todella vipuansan tai pelkän vivun nimitys, kuten
Wichmann syrjäänin *ri*-sanan merkitysten perusteella otaksui, vai tarkoittiko se alun-
perinkin jonkinlaista loukkua, mihin useimmat itämerensuomalaiset, lappalaiset ja
tšeremissiläiset nykymerkitykset viittaavat.) Hiukan myöhemmin samana vuonna
H. PAASONEN hyväksyi Wichmannin tuoreen yhdistelmän, mutta ulotti lisäksi *ridan*
juuret peräti uralilaiseen aikaan asti. Beiträge-teoksensa ensimmäisessä jaksossa (Ke-
leti Szemle XIII: 3 s. 273) hän näet liitti varauksitta samaan yhteyteen seuraavat
Castrénin muistiinpanemat samojedin sanat: selkupin *lata, lada, latta, lača, lače*
'Eichhornfalle, Hermelfalle' ja jurakin *lādorna* 'Fuchseisen', (Tasin murt., Castrénin
käsikirj.) *lādorodna* 'кленуцы, räffänge'. Äskeisestä sitaatista päätellen Setälä ei pitä-
nyt Paasosen etymologiaa täysin varmana, mutta kuitenkin siinä määrin todennäköi-
senä, että hän useaan otteeseen (myös mm. Tietosanakirjassa, IX p. 290) puhui *ridan*
»suomalais-ugrilaisuudesta», vaikkei sanalle ole koskaan pyritty esittämään vasti-
neita ugrilaisen ryhmän kielistä. Aivan Setälän tapaan on *ridan* leimannut »suom.-
ugr. nimitykseksi» Y. H. TOIVONEN esim. Isossa Tietosanakirjassa (XII p. 1028).
BJÖRN COLLINDER suhtautui v. 1955 sanueen uralilaisuuteen epäroiden (Fenno-Ugric
Vocabulary s. 54), mutta vastikään hän on hyväksynyt Paasosen vanhan käsityksen
sellaisenaan (1960: Comparative Grammar s. 166, 408; 1962: Introduktion till de
uraliska språken s. 127, 181; uralilaiseksi alkumuodoksi on kummassakin teoksessa
rekonstruoitu **ryta*).

SKES:n *rita*-artikkelissa ei samojedin sanoja mainita, koska ne ilmeisesti eivät

ollenkaan kuulu tähän yhteyteen. Jurakista T. Lehtisalo ei ole tavoittanut yllä mainittuja ketunpyydyksen nimityksiä. Sen sijaan hänen sanakirjassaan (Juraksamoje-disches Wörterbuch s. 222 b) on sana *lādorapʹsʹ*? (Obdorskin ja Sjoidan murrealueilta) 'Hebelfalle', siis eräänlainen vipuloukku, jollaisesta on kuvakin hänen tutkielmassaan »Zur jagd der juraksamojeden» (SUSA XXX₃₄ s. 12). Sanan etymologia on selvä: kantana on lyömistä, iskemistä tarkoittava verbi *lāḍā* (*r* on augmentatiivisuffiksi, *pʹlʹsʹ*? taas yhdysperäinen, mm. tekimennimissä esiintyvä johdin; ks. LEHTISALO SUST LXXII s. 188—191, 259—260); muoto merkitsee sananmukaisesti »lyöjä, iskuri» ja on siis johdoltaan samantapainen kuin esim. venäjän *кленъ*, *кленуѣ* 'pieni loukku, pienet pyyntiraudat' (*кленать* 'lyödä kiinni, kotkata'). Samaisen *lādor*-augmentatiivin partisiipin preesens on tuo Castrénin muistiinpanema jur. *lādorna*, oikeastaan siis »lyöpä», kun taas *lādorodna* merkitsee »lyöttäjä» (partisiipin päätettä edeltävä *d* on kausatiivisuffiksi).

Selkupin useimmissa murteissa on oravan- tai kärpänpyydyksen nimenä sana, joka voi edellyttää alkumuotoa **lata*. Castrén kuuli sen ääntyvän Tšajalla *lača* ja Obilla *lāče* (ks. SUST 122 s. 53), kun taas Kai Donner merkitsi Tšajalta asun *lāda* ja Obin yläjuoksun murteista *lava*, *lāda*. Castrénin käännös (käsikirj.) on hiukan ylimalkainen: 'ekorrfänge, hermelinfänge', jonka Schiefner saksansi 'Eichhornfalle, Hermelfalle'. Tapansa mukaan Donner tyytyi tämänkin sanan osalta leksikaalisissa kenttämuistiinpanoissaan etupäässä Castrénin sanakirjan merkityksiin: 'Falle, Eichhorn-, Hermelfalle'; vain Tšajan murteesta on mainittu lisäksi *šāḍḍʹsē lāda* »jousella varustettu loukko» (määritteenä on tässä 'jousta' merkitsevän sanan instruktiivikomitatiivi). Narymin piirin selkupeilta Donner osti kolme tällaista *lata*-pyydyistä ja toi ne mukanaan Suomeen. Ne kuuluvat nykyisin Kansallismuseon kokoelmiin (numerot 4934/72—74) ja ovat pääpiirteiltään samanlaisia kuin E. PROKOFJEVAN lukukirjassa *Народные промыслы* (s. 9) kuvattu selkupilainen *lata*:

Selkupien *lata* E. Prokofjevan mukaan

Kysymyksessä on siis tyypillinen pohjoissiperialainen jousilisku, jolle jo esiintii obinugrilaisen materiaalin lisäksi etäsukulaisia tšeremissimailta ja Suomesta asti (Suomen kansanomaista kulttuuria I s. 88—90 ja Suomen suku III s. 24, 26, 27; kiintoisa on Sanakirjasäätiön Maaninnan kokoelmaan sisältyvä Otto Jääskeläisen tarkka piirros Karttulan *jousinakista*, jota sanotaan myös *likkujouseksi*, *tiaisennakiksi*, *tiaislaudaksi* tai *nakkilaudaksi*). — Selkupin sana *lata* ei tyypiltään hevin selity sellaiseksi deverbaaliksi kuin äskeiset jurakkilaiset pyydyksennimet. (Jurakin verbillä ei tunnu olevan vastinettakaan selkupissa, sillä slk. *latattam* 'pyydystää jousiliskulla' on *lata*-substantiivin johdos.) Verrattain läheisen vertauskohdan näyttää tässä tapauksessa tarjoavan tunguusi. G. M. VASILEVIŠIN uusiin laaja tunguusilais-venäläinen sanakirja (*Эвенкийско-русский словарь*, 1958) sisältää näet substantiivin *lada* 'asetusjousojen virityspalikka t. -keppi (*насторожка—палка для настораживания са-мострела*)'. Tämä on tavattu ainoastaan yhdestä, pohjoisryhmään kuuluvasta Ilimpijiskin murteesta, ja sielläkin se on vain vanhan polven käytössä. Sanalle, joka tyypiltään liittyy tunguusiin normaaleihin kaksitavuisiin nominivartaloihin, ei löydy sen omasta piiristä selviä sukulaisia, ellei sellainen olisi itätung. (orotšin) Urmin murteen deminutiivi *lōta-kān* 'tukki t. hirsi, johon asetusjouso kiinnitetään' (Vasileviš). Sekä sanojen esiintymisalueiden suuri maantieteellinen välimatka — Tasin ja Jenisein tienoilta lähelle Amur-joen rantoja — että myös eräät äännepiirteet (esim. Urmin *ō* pro *o*) pakottanevat sentään pitämään nämä asetusjousoihin liittyvät termit erillään toisistaan. Selkupin *lata*-sanassa on kuitenkin nähtävissä uusi todiste tunguusilais-samojedilaisista kulttuurikosketuksista, jollaisista kertovat mm. jur. *lūkkī* jne. 'vasama' ~ tung. *lukī* id. (vrt. KUSTAA VILKUNA SUST XCVIII s. 346—347; JOHANNES BENZING Die tungusischen Sprachen s. 45; SHITIRO MURAYAMA UAJb. XXXIV s. 109) ja slk. *kaŋar* 'merta' ~ tung. *kaŋər* id. (ks. FUF XXXII Anz. s. 47; myös Vasileviš viittaa uudessa tung. sanakirjassaan s. 229 tähän slk. sanaan). Semanttiselta kannalta olisi lainautumissuunta tung. *lada* → slk. *lata* helpommin selitettävissä kuin päinvastainen; selkupissa olisi kysymys ellipsisistä: »virosin-(jousilisku)». Varsinkin sanojen nykyiset levintäsuhteet — selkupissa yli koko hajanaisen kielialueen, tunguusissa vain yhdessä, tosin laaja-alaisessa luoteiskolkan murteessa — viittaavat puolestaan selkupilaisen alkuperän mahdollisuuteen.

Selkupin *lata* jää toistaiseksi vaille varmoja sukulaisia. Suomalais-permiläiseen *ritaan* sitä ei voi yhdistää. Merkityspuoli ei kylläkään ole voittamattomana esteenä, sillä tabunalaiset pyydyksennimet saattavat varsin hyvin siirtyä tarkoittamaan eri seuduilla aivan erilaisia esinemuotoja. Paasosen esittämän uralilaisen etymologian heikkona kohtana ovat etenkin ensi tavun vokaalisuhteet. COLLINDER on (Comp. Gr. s. 165—168, Introd. s. 127) mm. juuri *rita* ~ *lata* -rinnastukseen nojautuen perustellut kantaansa, että jo kantaauralissa on esiintynyt ensi tavussa »high, unrounded back-tongue vowel» *y* (= *i*), jollainen kuuluu myös Steinitzin vokaaliteoriaan. On syytä aivan lyhyesti tarkastella samojedin kannalta sitä puolisen tusinan etymologian ryhmää, johon Collinderin oletus rakentuu. Neljässä tapauksessa on kysymys yhdistelmistä, joita tekijä itsekin varhemmin, etymologisessa sanakirjassaan, piti varsin

epävarmoina ja varusti aiheellisesti kysymysmerkillä: suom. *kide* jne., Collinderin mukaan < ural. **kyčü* (deskriptiivisanoja); lp. *binje-* jne. < ural. (Coll.) **pyña* (lp. ja sam. sanojen yhteenkuuluvuus epätodennäköinen, vrt. ERKKI ITKONEN UAJb. XXVIII s. 59); unk. *hiv-* < ural. (Coll.) **kyña*; suom. *püi* < ural. (Coll.) **pyjō* (jen.-sam. ja taugin vokaalisuhteet eivät oikeuta otaksumaan kantasamojediin muuta ensitavun vokaalia kuin **i*:n, joten entinen ural. rekonstruktio **piñe* on edelleen todennäköisin; ks. viimeksi TERHO ITKONEN SUST 125 s. 139—146). *nivo-* verbin sukulaisineen Collinder palauttaa ural. vartaloon **nyña* ottamatta ollenkaan huomioon sitä SKES:n vastaavassa artikkelissa mainittua jurakin etuvokaalista verbiä, joka kaikintavoin vastaa paremmin ims.-lp.-mordv. sanuetta kuin jur. *nyña*. Unk. *szíj* (Collinderin mukaan < ural. **šywb*) -sanon historiasta ks. viimeksi LEHTISALO Virittäjä 1959 s. 372. Yksikään näistä tapauksista ei sisällä vokaalisuhdetta suom.-perm. *i* ~ slk. *a*, jota rinnastus *rita* ~ *lata* edellyttää. Jäljellä on vielä yhdistelmä mordv. *piže* 'vihreä' ~ slk. *paty* 'sappi' jne., mutta tämäkin raukeaa jo pelkästään siksi, että mordvan sana palautuu asuun **pešä*. — Collinderin elvyttämä teoria uralilaisesta keskivokaalista *y*:stä (= *i*) ei siis saa tukea ainakaan samojedin taholta, emmekä löydä vahvistusta sille puolen vuosisadan takaiselle käsitykselle, että *ritaa* vastaisi selkupin *lata*; tähänään saattaa sitäpaitsi aivan hyvin edustaa myös varhaisempia asuja **lašš*, **lašš* tai **lačš*.

*

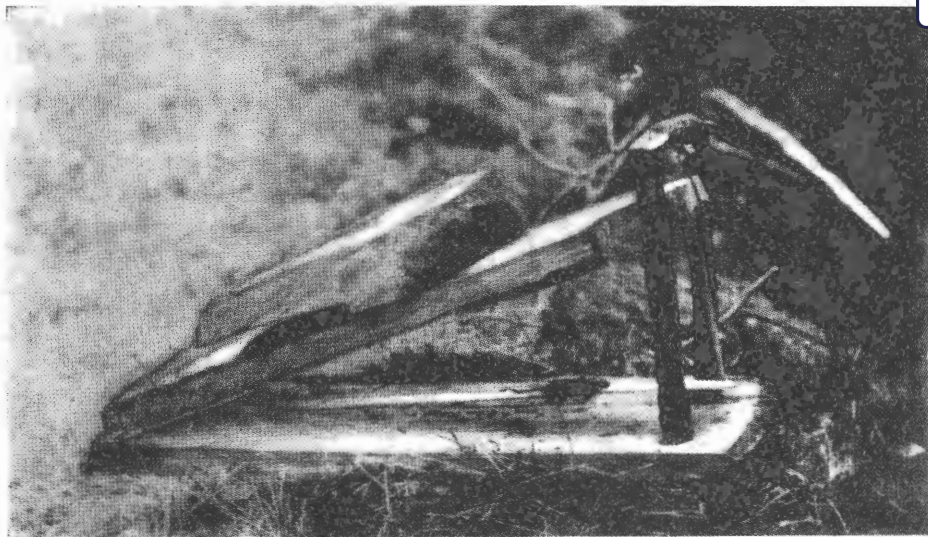
V. 1914 julkaisivat U. T. SIRELIUS ja YRJÖ WICHMANN Setälän 50-vuotispäiväksi ilmestyneessä Virittäjän juhlavihossa yhteisen artikkelin »Pari vanhaa pydyistä». Sirelius esittelee siinä mm. eräitä karpän- ja hiirenloukkuina käytettyjä ripustusviritteisiä pyydyksiä, Wichmann puolestaan käsittelee etymologina suomen sanaa *nakki*, jota paikoin käytetään tällaisten pyydysten nimenä. Sirelius osoitti, miten eräät karpänloukut ovat rakenteeltaan samanlaisia suomalaisilla, votjakeilla ja syrjääneillä. Permiläisten kielten erikoistuntija Wichmann yhdisti keskenään vastaavat nimitykset: suom. *nakki*, votj. *nal'ik*, *nalk* 'sadin', syrj. *nalk* 'loukku' ja liitti näihin vielä vogulista sanan *nāl* 'loukku; metson- tai teerenpyydys'. Otaksumalla, että näiden yhteisessä alkumuodossa on ollut sanansisäinen konsonanttiyhtymä **δ'k*, oli päädytty erittäin kauniilta näyttävään suomalais-ugrilaiseen etymologiaan, jota eri tutkijat mielellään ovat toistaneet. Kaiketi ensimmäisenä alkoi yhdistelmän luotettavuutta epäillä Y. H. TOIVONEN, joka sitten SKES:n vastaavaan artikkeliin pani kysymysmerkin kaikkien etävastineiden eteen sekä lisäksi huomautuksen: »Sanansisäinen konsonantisto vaikeuttaa rinnastusta». Ilmeisesti Collinderkin oli oudoksunut samaa seikkaa, koskapa hän etymologisessa sanakirjassaan (FUV s. 101) ei tyytynytään suomen osalta pelkään *nakkiin*, vaan lisäsi sen eteen muodon *nalkki*; tämä ei kuitenkaan tietävästi tarkoita missään *nakki*-sanon esiintymisalueilla loukkupydyistä, vaan se on varsinaisesti 'vaajan, kiilan' nimitys, josta sen muut merkitykset ovat johdettavissa. Arvostellessaan Collinderin sanakirjaa Erkki Itkonen huomautti (UAJb. XXVIII s. 72) *nakki*-etymologian monista, mm. vokaalihistoriallisista heikkouksista, ja sittemmin

Collinder onkin hylännyt koko yhdistelmän (Comp. Gr. s. 394). Kaunis »suomalais-ugrilainen» etymologia on hajonnut alkutekijöihinsä lähinnä vokaalihistorian tutkimuksen uusien saavutusten johdosta. Eritoten alkukonsonantin eroavuuden takia on vogulin sana pidettävä erillään permiläisestä, joka sitä paitsi tuntuu melko myöhäsyntyiseltä deskriptiivimuodosteelta.

Niiden terävien etymologiien, jotka ovat pohjineet pyydyksennimeä *nakki*, olisi odottanut kiinnittäneen huomiota siihen, miten nuorelta tämä sana vaikuttaa jo vartalotyypiltään, saati kirjallisilta juuriltaan. Varmaan vasta Sireliuksen ja Wichmannin artikkeli teki *nakin* laajemmalti tunnetuksi kielimiestenkin keskuudessa. Wichmann sanoo tutustuneensa sanaan vasta Sireliuksen hänelle siitä mainitessa ja löytäneensä sen myöhemmin Lönnrotin sanakirjasta. Ensimmäisenä sen näkyy kuitenkin kirjanneen v. 1860 G. E. Eurén tavoitettuaan sen ilmeisesti Lönnrotin runsaista aineskokoelmista: »*nakki* fälla, råttfälla» (samoin Lönnrotin sanakirjan 8. vihossa v. 1875). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran valtavasta Lönnrotiana-kokoelmastakaan ei käy selville, mistä Lönnrot on sen saanut, mutta todennäköisesti se ei ainakaan ole peräisin kansanrunoista, koskapa siitä ei ole osunut ainoatakaan tietoa Setälän teettämään »Suomen kansan vanhojen runojen» leikelpustoon. Nykysuomen sanakirjan arkiston poimintojen mukaan sanaa ovat olleet tuomassa kaunokirjallisuuden kieleen ensimmäisinä Joel Lehtonen (1900) ja Arvid Järnefelt (1905), joiden korvaan se varmaan oli tarttunut suoraan Savon kansankielestä. Normatiivi perusleksikkomme sanoo, että *nakki* on »sadin, jonka iskuvoima perustuu jouseen». Määritelmä on olennaisesti teoksen kansatieteellisen termistön tarkastajan Kustaa Vilkun käsialaa. Toimitus oli käsikirjoituksessaan selittänyt *nakin* ylimalkaisesti »eräänlaiseksi satimeksi». Vilkun täydennys oli vieläkin täsmennetympi kuin NS:n lopullinen sanamuoto, sillä hänen korjauksessaan puhutaan »kierteisestä jousesta». Tämä kuvastaa sanan myöhäistä yleiskielistä päämerkitystä, joka kaupasta ostettujen hiirenpyydysten levittämänä on Sanakirjasäätiön kokoelmien mukaan todettavissa sieltä täältä kansankielestäkin, mm. Keski-Pohjanmaan savolaisvivahteisesta seka-murteistosta (esim. Tauno ja Väinö Laajalan tiedonanto Perhosta v:lta 1931), Muurlasta (kaupanhoitaja Vilho Saariluoman mukaan uudissana *hiirenakk* n. v. 1915) ja Teiskosta (1960). Savolaismurteiden pätevistä sanastajista Ahti Rytkönen ilmoitti 1928 Maaningalta, että *nakki* »nyk. tav. tarkoittaa ostettua rautalankanakkia», ja Arvo Inkilä 1937 Juvalta, että ostettua hiirenloukkua merkitsevä *nakki* on uudissana: ennen hiiret pyydettiin loukulla, »nyt o *nakkipel'*».

Mutta savolaismurteiden alueelta — ja vain sieltä — tunnetaan vanhempikin, kotitekoinen nakkityyppi, jota käytettiin nimenomaan karpänpyydyksenä. Teoksessaan Tuulastulilta ja karhumailta (1936) Ahti Rytkösellä on valokuva tästä laitteesta, ja Rytkösen sanakokoelmasta (SS) selviää, että tämä loukku on kuvattu 1926 Maaningan Pohjois-Haataalan Tikkalan talossa. Sanaliput kertovat: »Tekijä nimitti tätä pyydystä *karpänloukuksi*, mutta yhtä hyvin (ja ehkä paremminkin) voidaan sitä nimittää *karpännakiksi*.» Ja edelleen, s. v. *karpänloukku*: »Taneli Tuovinen (53 v.) Pielaveden Rönkälänkylästä nimittää karpänloukuksi virikelukolla toimivaa lautalouskua. Na-

Kärpännakki. Maaninka. Valok. Ahti Rytönen.

pukalla toimivaa¹ kärpänpyydystä, jollainen on edellä oleva Tikkalan 'kärpänloukku', nimittää hän *kärpännakiksi* selittäen, että yleensä *virikelukolla* toimiva pyydys on *loukku* ja *näpukalla* toimiva *nakki*» (1928). — Huolellisessa laudaturtyössään Metsästyksestä ja siihen liittyvästä sanastosta Rautalammin pitäjässä (1935; käsikirj. SS) Olli Artimo kuvailee neljänlaisia nakkipyydyksiä, *koppa-*, *kaide-*, *lauta-* ja *pärenakkeja*: »Koppa-nakissa aluslauta oli putoavaa kantta leveämpi, ja sen reunoihin oli tehty laudasta n. 5 cm. korkeat laidat, joiden sisään kansi parahiksi mahtui. Aluslaudassa olivat pystysuorat säleet kiinni, ja näitä yhdisti yläosastaan säle, jossa olevasta reiästä kannen keskeltä lähtevä kara liikkui. Karan yläpäähän oli sahattu lovi, johon kiinnitettiin naulalla palikka. Kun nyt kansiosa nostettiin ylös ja palikka käännettiin sivulle, jäi pyydys vireeseen, kun palikasta lähtevä nuora johdettiin kopassa olevan päreliipasimen päähän. Kaidenakissa taivutettu näreenoksa johdatti kannen putoamaan oikealle paikalle. Lautanakissa sekä putoava kansi että aluspuu olivat sileitä lautoja. Näissä molemmissa oli virikoinen rakenteeltaan samanlainen kuin satimessa. Rakenteeltaan erikoinen oli pärenakki l. tiaisenakki. Se tehtiin kahdesta pärestä, joista toisen päähän tehtiin lovi, jossa toinen pärestä luisti. Pieni katajainen jousi painoi nuoran avulla päreet toistensa lomiin. Väliin asetettiin tikku, jossa oli talia syöttinä. Tiainen löi nokallaan sen pois ja jäi kaulastaan pyydykseen.» Sanakirjasäätiön koelmissa ovat nähtävissä myös Artimon näistä rautalampilaisista kansanomaisista nakkityypeistä v. 1934 piirtämät kuvat. — Konginkankaan *nakista* on Helmi Helminen lähettänyt v. 1932 SS:lle tiedon: »*kaks laotoa pannaav voam peällekkäe*; alimmainen lauta laatikkomainen. Nakki tehdään kärpälle, rotille ja hiirille.» Yksinkertainen piirros valaisee lautaloukun rakennetta. — Edellisiä ylimalkaisemmin on se-

litetty saarijärveläinen *nakki*: »loukku, lossa: linnun, hiiren nakki. YL.» (Rauhala 1901), »linnun, hiiren jms. pyydys. YL.» (T. Kaukoranta 1911). Lisäksi on mm. seuraavista Keski-Suomen ja Savon pitäjistä saapunut *nakkia* koskevia melkoisen summittaisia tiedonantoja, joiden voi tulkita tarkoittavan vanhanmallista hiiren- tai karpänloukkua: Karstula, Viitasaari, Konnevesi, Hankasalmi, Korpilahti, Toivakka, Vesanto, Nilsinä, Kangasniemi, Haukivuori. Sitä vastoin SS:n kokoelmat eivät vahvista sitä Sireliuksen tietoa (mm. Vir. 1914 s. 99), että Valkealassa on sanottu *nakiksi* hiirenloukkua, jossa kansi on kiinnitetty kierrettyyn jänteeseen; koko sana näkyy näillä tienoin olevan tuntematon tai esiintyvän vain uudentyyppisen hiirenpyydyksen nimityksenä.

Eräät pienten loukkupyydysten nimet ovat kielessämme selvästi myöhäisiä, deskriptiivislähtöisiä tulokkaita. Sellaisiksi on Y. H. Toivonen (SKES) arvellut mm. sanoja *lisku* ~ *lusk* ~ *liska* ja *lutta* ~ *luttonen* ~ *lutsake*. Ilmeisesti myös *nakki*, jolle ei löydy sukulaisia suomen kielialueen ulkopuolelta, liittyy iältään ja syntyavaltaan samaan ryhmään. Muotonsa puolesta se on samanlainen *i*-johtiminen deverbaali kuin esim. tekimennimi *uisti* 'uistin' (ks. HAKULINEN SKRK² s. 176—177). Kantasanaksi sopii jo Jusleniuksen leksikkoonsa kelpuuttama deskriptiiviverbi *nakkia*, jonka Ganander käänsi 'slår smått, klappar, pulso', Renvall havainnollisemmin 'ictibus crebris levioribus tundo, frequens sed levius pulso ut faber aurarius; knacken' ja Lönnrot taas lyhyesti 'knäppa, knacka, picka, näbba'. Nykymurteista sen on sattunut kirjaamaan vain muutama kerääjä: Saini Laurikkala ilmoittaa sen merkitsevän Pyhässäranassa 'napsauttaa; nokkia (esim. kana kauroja)' ja Veikko Ruoppila Lemillä 'lyödä, iskeä' (esim. lapset »nakkiit nyrkillä toisijo»). Johdos *nakittaa* on merkitty muistiin Saarijärveltä (T. Kaukoranta: »lyyvä nakitto») ja Vermlannista (Helmi Helmisen mukaan 'nakuttaa, naputtaa'). Samaa sanuetta on myös *nakata* merkitessään 'iskeä, esim. salama' (Kiihtelysvaara) tai 'lyödä äkkiä ja kevyesti, pienellä liikkeellä, esim. pallopelissä' (Leppävirta). — Tämä verbipesye ulottuu lähisukukieliinkin. Karjala-aunuksen piiristä on seuraavanlaisia tietoja: Pistojärveltä (Hannes Pukki) *hakata* 'lyödä napsauttaa (esim. karpästä tappaakseen)', Suojärveltä (E. V. Ahtia) *nakata* 'lyödä (kovemmin kuin *iskie*)': *kulakal nakkai peäh* 'löi nyrkillä päähän', Säämäjärveltä ja Njekkulasta (E. V. Ahtia) *nakata* 'iskeä, lyödä (vähemmän kuin *iskie*)': *noaglan nakkai lujah*. Virosta tunnetaan mm. *nakitseda* 'picken' (Wiedemann); 'napsuttaa, näpperellä, nakerella' (Kettunen). — Huomautettakoon vielä, että Suomen ruotsalaismurteissa on harvinaisenpuoleinen verbi *nacka* (ääntyy *nakk*, *naka*), joka merkitsee 'picka, om fåglar när de äta (Ruotsinpyhtää); krossa med små, knappt hörbara slag (Nauvo)' ja jolla ei ole mitään etymologista yhteyttä sanaan *knacka* 'koputtaa, lyödä, naputella jne.'. Mahdollisesti ruots. *nacka* on ainakin osittain suomalaisperäinen.

Pientä loukkupyydystä merkitsevän *nakin* synty ja liikkeellelähtö jostakin keski-suomalais-pohjoissavolaisesta keskuksesta on kaikesta päättäen ollut varsin myöhäinen. Sanan aluehan ei ulotu edes Vermlantiin, eikä se ole tavoittanut esim. itäkarjalaismurteiden läntisintä laitamaa. Paljon ekspansiivimpi on ollut sen nuori ruotsalaisperäinen homonyymi, korttipelin nimi *nakki*, joka jo viime vuosisadan puolella oli

ennättänyt Uhtualle asti (K. F. Karjalaisen muistiinpano v:lta 1895), vaikka sen ruotsalainen ensiesiintymäkin tunnetaan vasta v:lta 1833 Sakari Topeliuksen päiväkirjasta.

*

Toinen niistä »vanhoista pyydyksistä», joita Sirelius ja Wichmann yhteisessä Virittäjän kirjoituksessaan v. 1914 koskettelivat, oli laajalle alueelle levinnyt räähkälintujen vipuansa eli takka ja sen nimi *pynnä*. Wichmann kuuli vasta Sireliukselta tämän sanan, ja sitä näytti tarkalleen vastaavan hänen votjakista muistiin merkitsemänsä linnunansan nimitys *pīžni*, joka esiintyy hänen v. 1901 julkaisemissaan glazovilaisissa arvoituksissa (SUSA XIX, s. 47). Muista votjakkimurteista Wichmann ei ollut sanaa kuullut, mutta Bernát Munkácsin sanakirjassa (1896) on myös sarapulilainen muoto: *pīžni*, *pižni* 'madárfogó hurok (culku); schlinge, dohne'. Nykyvotjakin kirjakieleen on yleistetty asu *pižni*. — Votjakin ž:n Wichmann katsoi edustavan »alkuperäisempää *dž:tä, jonka äännelailinen vastine olisi suomessa t», joten *pynnä* < **pūtnä*, kuten esim. *vuonna* < **vōtna*. Etymologia oli kaikin puolin niin vakuuttava, että sitä on pidetty täysin hyväksyttävänä näihin asti. Y. H. TOIVONEN koetti väitöskirjassaan (FUF XIX s. 134) täyttää suomen ja votjakin välistä aukkoa liittämällä — tosin kysymysmerkkiä käyttäen — samaan sanueeseen ruotsinlapin substantiivin *baste* 'band på träkäril' (Lindahl-Öhrling), mutta muut tutkijat ovat yleensä jättäneet lapin sanan tässä yhteydessä mainitsematta, näin esim. T. E. Uotila permiläisten kielten konsonantiston historiassaan (SUST LXV s. 332).

Herättäneee kummastusta, että arvokas *pynnä*, jonka varassa on tehty laajakantoisia kansatieteellisiä ja kulttuurihistoriallisia päätelmiä, puuttuu Suomen kielen etymologisesta sanakirjasta. Kysymyksessä ei ole erehdys, vaan tahallinen hylkääminen. Tämä ei johtunut äännehistoriallisista tai merkitysopillisista syistä, jollaiset tavallisimmin aiheuttavat vanhojen etymologioiden karsintaa, vaan siitä yllättävästä tosiasiasta, että *pynnä*-nimistä pyydystä ei löytynyt mistään ensi käden lähteestä. Peräti oudolta tuntui jo se seikka, että näin erikoinen sana olisi jäänyt aivan huomaamatta kaikilta vanhoilta leksikografeiltamme itseään Lönnrotia myöten. Nykysuomen sanakirja on ensimmäinen leksikkomme, johon se on päässyt. Lähteinään puolisen tusinaa poimintoa Sireliuksen, Wichmannin, Setälän, T. I. Itkosen ja Albert Hämäläisen julkaisuista teoksen toimitus päätyi pohjakäsikirjoituksessaan lyhyeen artikkeliin: »**pynnä** s. kansat. eräs linnunansa». Lähinnä Kustaa Vilkun kynästä määritelmä sai lopullisen hahmonsä: »puuhun orren varaan (vahinko)lintujen pyydystämiseksi viritetty polkuansa». — Tulevaan kansankielen sanakirjaan vastaava hakusana tuskin joutuu, sillä Sanakirjasäätiön valtavissa kokoelmissa on pynnästä vain yksi ainoa tieto, Heikki Asunnan v. 1949 Ruovedeltä lähettämästä kirjeestä: »*pynnä* = linnunansa (puussa). (Unohtunut, esiintyy vain paikannimissä.)» Asunnalla oli tuota kirjoittaessaan varmaan mielessä eräitä tuttuja paikkoja Ruoveden Väärinmajasta, ehkäpä Ylöjärven Mutalastakin, mutta tällä museomiehellä ja talonpoikauskulttuurin tuntijalla oli myös Sireliuksen »Suomen kansanomaista kulttuuria» aina ulottuvil-

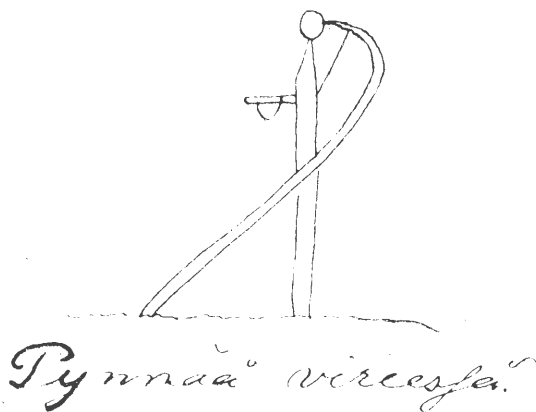

laan. — Kun Sirelius oli usein mainitussa Virittäjän kirjoituksessaan ilmoittanut *pynnän* nimenomaan juvalaiseksi, on vielä kuluneen kevään ja kesän aikana yritetty tavoittaa sanaa Juvan tienoilta. Mutta Arvo Inkilän suursanasto on jälleen osoittautunut luotettavaksi: *pynnä* oli tyystin tuntematon niille kymmenkunnalle henkilölle, jotka lähettivät Suomalaisen Tiedeakatemian keräilytoimistolle vastauksen eräissä eteläsavolaisissa päivälehdissä viime huhtikuun alussa julkaistuu tiedusteluun, eivätkä Juvalla ja sen ympäristössä kesällä 1962 liikkuneet murteen nauhoittajatkaan ole sitä kuulleet.

Mistä sitten Sirelius löysi *pynnän*? Tämä kansatietemme varsinainen perustaja, suurten mittojen tutkija, viljeli julkaisuissaan varsin niukasti lähdeviitteitä. Useimmiten hän ammensi tietonsa omista kenttämuistiinpanoistaan, mutta Juva ei tietävästi kuulu niihin pitäjiin, joissa hän enemmälti suoritti keruutyötä. Etsimämme sana onkin ilmeisesti peräisin kirjallisesta lähteestä. Tapaamme sen THEODOR SCHVINDTIN v. 1905 ilmestyneen Suomalaisen kansatieteellisen kuvaston suomenkielisen tekstiosan sivulta 7: »*Pynnä*. Pystysuoran seipään terävään päähän pantiin peruna, johon myöskin kaareksi taivutetun vavan pää pistettiin. Muuten edellisen [so. sotkamolaisen *sivalluksen* eli *rämpsyn*] tapainen, paitsi että ristikon sijalla on palikka. Näihin pyydys kuten edellinen. Juva.» Tämä teksti liittyy selityksenä kirjan kuvaan 43, joka on täsmälleen tässä alempana julkaistun piirroksen kaltainen, vain taitavamman piirtäjän tekemä. Lähinnä juuri pyydyskuva paljastaa vuorostaan Schvindtin lähteen. Se on A. WÄÄTÄSEN v. 1892 kirjoittama selonteko Juvan metsästyksestä. Tämä laajako »kansatieteellinen kuvaus» oli saapunut vastauksena Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimissä v. 1889 julkaistuu kyselyyn, ja sitä säilytetään käsikirjoituksena SKS:n Ethnographica-osaston sidoksessa 16. Juvalainen Wäätänen kirjoittaa: »*Pynnällä* pyydetään närhiä seuraavaan tapaan: maahan lyödään seiväs pystyyn. Sen yläpää terotetaan ja pistetään siihen potaatti. Terotuksen vähän alapuolelle kaivetaan reikä, johon upotetaan pieni puu. Lähelle seivästä, samalle puolelle kuin sekin pieni puu, lyödään maahan hieno vapa, jonka yläpää terotetaan. Vapa taivutetaan niin, että sen terotettu yläpää, seipään ohitse kaareutuneena, pistetään potaattiin. Vavan yläpää kiinnitetään vielä rihma, joka pujotetaan seipäällä olevan reiän läpi ja muodostetaan siinä olevalle puupalikalle rihmakseksi. Närhi syö varsin mielellään potaattia. Nähtyään seipään nenässä sellaisen, lentää se pyydysessä olevalle vaakasuoraiselle palikalle ja alkaa nokkia. Mutta vapa pääseekin irti, ponnahtaa ja kiskaiseekin linnun jaloistaan rihmaseen seivästä vasten.»¹ Tämän jälkeen tekstissä on piirros, jonka näemme viereisellä sivulla.

Ainoassa löytämässämme alkuperäislähteessä sana esiintyy siis kahdesti, kummallakin kertaa selvästi kirjoitetussa asussa *pynnää*, joten kuuluisaksi tullut *pynnä* johtuu ilmeisesti kopiointi- tai painovirheestä. Tämän yhden ainoan muodon varassa on vaikeata esittää arveluja sen alkuperästä, semminkin kun kysymys on ehkä aivan

¹ Täsmälleen samanlainen kuvaus juvalaisen vipuansan rakenteesta on esitetty Juvan murteen tallentajalle Tellervo Turtiaiselle vielä syyskuussa 1962, mutta *pynnä* tai *pynnää* oli hänen tiedonantajalleen aivan outo sana.

Juvan *pynnä* A. Wäätäsén käsikirjoituksesta v:lta 1892

satunnaisesta paikallisesta muodosteesta. Johdoltaan *pynnä* tuo mieleen sellaiset etelä-savolaiset tyypit kuin *pet(t)ää ~ petäs* 'petäjä', mutta toisaalta se assosioituu kielitajussa deskriptiiviverbeihin *pynnätä, pynätä, pynniä* 'ponnistaa, vääntää t. nostaa kai-kin voimin, jne.', joita suositaa eritoten savolaismurteissa (ks. SKES s.v. *punnata*). Juvan yksinäinen *pynnä* vaikuttaa deskriptiivis pohjaiselta nuorelta tulokkaalta aivan kuin samantyyppisen vipuansan sotkamolainen nimitys *rämpsy*. Viimeksi mainittukin, mm. Lönnrotilta puuttuva pyydyksennimi on murteissa perin harvinainen. Simo Härmäläinen on v. 1938 ilmoittanut *rämpsyn* Nilsiässä tarkoittavan tehdastekoista rottien ja hiirien pyydystä (SS), ja samaa merkitsevä se on tarttunut v:n 1960 »Sananuottaan» Vehmersalmelta.

Muutkin kuin Heikki Asunta ovat nähneet eräkauden aikaisia *pynnä*-pyydyksen jälkiä paikannimistössämme. MAUNO JOKIPII kirjoittaa — Sireliukseen viitaten — Vanhan-Ruoveden historiassa (I s. 148): »Ruoveden Pynnänniemi (v. 1794) on saanut nimensä pikkueläinten pyydyksestä, joka on rakennettu siten, että puuhun on koverrettu reikä, jonka läpi ansalanka on vedetty kireälle taivutettuun oksaan. Kun *pynnä* laukeaa, oksa oikenee ja vetää karpän tai oravan kuristukseen puuta vas-ten.» Koska *pynnä* pyydyksennimenä on osoittautunut auttamattomasti epäperäiseksi, siihen ei enää voida nojautua nimistöntutkimuksessakaan. Jo Väärinmajan *Pynnän-niemen* määriteosan genetiivisyys viittaa toiseen suuntaan. Hilka Mäen muistiinpano v:lta 1955 (Nimiarkistossa) mainitseekin tämän nykyisen *Pynnöniemen* eli *Pynnön-niemen* selitykseksi: »Pynnä-niminen mies oli metsästäjä». Vaikka tämän ylimalkaisen tiedonannon kaikinpuolista luotettavuutta sopiikin epäillä, sen perusajatus on oikea: paikannimen pohjana on ollut vanha henkilönnimi, sukunimi. Kuten Jokipii on todennut (mts. 117, 175), vanhan Suur-Ruoveden alueelta tunnetaan 1500-luvun asutuskaudelta joukko *Pynnäisiä*. NA:n poimintojen mukaan nimestä on seuraavan-laisia kirjoitusasuja: *pynnäinen* (1573), *pynnäinen* (1565, 1566), *pynneinen* (1571), *pyn-neinen* (1569, 1571), *pynneinen* (1572), *pynnainen* (1571), *pynni* (1569). Eräät Ruoveden

Pynnäisistä mainitaan Kangasalta lähteneiksi uudisasukkaiksi, ja tässä kantapitäjässä vaikutti vuorostaan 1555—1573 Brusius (Ambrosius) *pynnä* eli *pynne*. Samainen *Pynnä* on yhä talonnimenä Ylöjärven Mutalassa, ja toisaalta sen haarauma ulottuu Vesilahteen: Palhon kylään syntyi 1500-luvun jälkipuoliskolla *Pynnän* tila, joka tavaetaan maakirjasta tosin vasta 1611 (ks. KIRSTI ARAJÄRVI Vesilahden historia s. 671). Vesilahden rintamailta *Pynnä* on siirtynyt omistuksen nimenä Halkivahan syrjäkummille. Sikäläisen pienehkön *Pynnäjärven* nimen synnystä on pienviljelijä Reino Mäenpää (Narvan Latomaasta) lähettänyt Suomalaisen Tiedekatemian keräilytoimistolle tämän vuoden huhtikuussa seuraavan kiintoisan ja ilmeisesti oikeaan osuvan selonteon: »Pynnäjärvi sijaitsee Urjalan Halkivahassa. Aikaisemmin se kuului Vesilahteen, mutta 1950-luvulla se liitettiin Urjalaan. Järven lähellä on Pynnä-niminen talo, joka Vesilahden historian mukaan on perustettu sinne 1810-luvulla. Tämän aikaisemmin ei tällä alueella ole ollut asutusta. Onko järvi saanut nimensä edellämainitun talon mukaan on epäselvää. Mutta ainakaan joskus 1650-luvulla piirrettyssä kartassa ei järvellä ole mitään nimeä. — — Mitään merkitystä kansankielessä sanalla *pynnä* ei tiettävästi ole. — — On mahdollista, että Palhon Pynnältä on siirtynyt asukas Halkivahaan, ja järvikin on sitten nimitetty hänen talonsa mukaan. Ainakin tämä Pynnä on ollut mahtitalo paikkakunnalla, koska se jo 1839 kirkkojärjestyksessä mainitaan. Tämän Halkivahan koulupiirikin sai nimen Pynnän koulupiiri.» — Pynnäjärveltä jonkin verran länнемäs siirryttäessä tavataan Tyrvään Kaltsilan kylästä *Pynnä* pellonnimenä, ja saman pitäjän Ketolan kylässä on *Pynnönlähde* (Helvi Vitikkalan muistiinpanoja v:lta 1929—1932; NA). Samaa pesyettä on kaiketi myös tyrväälinen henkilönnimi *Pynä* (1540). Sitä vastoin on aivan epävarmaa, kuuluuko tähän yhteyteen myös Michel *Pjnnu* (Rauman kaupungin porvari 1542,1545).

Levintänsä puolesta henkilönnimi *Pynnä* saattaisi hyvinkin olla skandinaavisperäinen, kuten jokin Vesilahden *Pyörni* (< *Björn*) ja monet muut. Eräiden Skandinavian nimistön erikoistuntijain mukaan siltä taholta ei kuitenkaan löytyne sopivaa originaalia. Luultavasti *Pynnän* — sekä sen yhteyteen kuuluvien itäsuomalaisten *Pynnön* ja *Pynnösen* — pohjana piilee jokin omaperäinen, kaiketi deskriptiivi appellaatiivi.

Auf den Irrwegen der Etymologie

Zur Geschichte der fi. Wörter *rita*, *nakki* und *pynnä*

von AULIS J. JOKI

Fi. *rita* 'eine Art Tierfalle' hat Entsprechungen ausserhalb des Osfi. im LpSk., LpKo., Tsch. und Syrj., wie das etymologische Wörterbuch des Fi. (SKES) zeigt. Nach Paasonens Vorbild (Beitr. 49) hat Collinder (FUV 54, CGr. 166, 408) mit dem fi.-perm. **rita* auch samJur. *lädorna*, *lädorodna* 'Fuchsfalle' und slk. *lata*, *lada* 'Eichhörnchen-, Hermelfalle' etymologisch verbunden: die ural. Form lautete nach Collinder **ryta*. Der Verf. zeigt, dass die jur. Formen regelrechte Partizipien aus jur. *lādā* 'schlagen' sind, während slk. *lata* irgendwie mit tung. (Ilmp.) *lada* 'Stöckchen zum Aufstellen des Stellbogens' zusammengehört; wahrscheinlich ist jedoch die Entwicklung (aus sprachgeographischen Gründen) Slk. → Tung. — Wegen des Vokalismus der ersten Silbe kann das isolierte slk. *lata* mit dem fi.-perm. **rita* nicht zusammengebracht werden. Nach einer kritischen Übersicht über die betreffenden ural. Etymologien hält der Verf. nämlich den von Collinder (und Steinitz) angenommenen ural. Mittelvokal **y* (= *i*) der ersten Silbe für unbewiesen.

Fi. *nakki* 'Falle für Hermeline, Mäuse, Ratten usw.' ist oftmals mit wotj. *natyk*, *nalk*, syrj. *nalk*, wog. *nāl* 'Tierfalle' zusammengebracht worden (u.a. Wichmann Vir. 1914 100—101, Collinder FUV 101, Toivonen SKES). Nachdem Erkki Itkonen (UJb. XXVIII 72) die lautlichen Schwächen der fi.-ugr. Etymologie nachgewiesen hat, muss man diese Annahme als hinfällig betrachten (vgl. Collinder CGr. 394). — Fi. *nakki* kommt in Wörterbüchern zum erstenmal erst 1860 vor. Der Verf. untersucht die Verbreitung der verschiedenen Typen der mit

diesem Wort bezeichneten Falle und gelangt zu der Auffassung, dass fi. *nakki* (das keine Entsprechungen in den mit dem Fi. nah verwandten Sprachen hat) ein irgendwo in einem Zentrum im Raume Mittelfinnland — Nordsavo verhältnismässig spät entstandenes Deverbal mit dem Suffix *-i* ist. Seine Wurzel ist die deskriptive Wortfamilie *nakkia*, *nakittaa*, *nakata* 'knacken, schlagen usw.', die Verwandte im Karelistischen und Olonetzischen sowie im Estnischen hat.

Fi. *pynnä* 'eine Art Hebelschlinge, besonders für Häher' hat Wichmann (Vir. 1914 100) mit wotj. *pižny* 'Schlinge, Dohne' verbunden. Diese Etymologie ist allgemein angenommen worden (z.B. Toivonen FUF XIX 134, Uotila MSFOu LXV 332, Erkki Itkonen FUF XXXI 184), aber das SKES hat sie weggelassen, weil man *pynnä* in keiner einzigen sicheren Quelle aus erster Hand gefunden hat, z.B. nicht in der Mundart von Juva, wo nach Sirelius dieses Wort vorgekommen sein soll (Vir. 1914 97). Sirelius hat als Quelle den »Atlas ethnographique de Finlande I« (1905) benutzt, wo *pynnä* ein Kopier- oder Druckfehler ist. Die Angabe stammt nämlich aus einem volkskundlichen Manuskript aus Juva vom Jahre 1892, und dort steht deutlich die Form *pynnää*, was offenbar eine ganz örtliche und gelegentliche Deskriptivbildung ist. — Das schon im 16. Jahrhundert stellenweise unter den Orts- und Personennamen Westfinnlands anzutreffende *Pynnä* ist seinem Ursprung nach davon zu trennen; es ist ein Familienname, der sich vielleicht aus irgendeinem auf deskriptiver Grundlage entstandenen Appellativ entwickelt hat.